

Protestanten op alle continenten

De geschiedenis van een religie in een omvangrijk boek

Met de radicale ideeën van Luther werd de basis gelegd voor het protestantisme. De religie waaierde vervolgens uit over de hele wereld, tot in Afrika en Azië. In een veelomvattend boek schrijft Alec Ryrie, hoogleraar kerkgeschiedenis aan de Universiteit van Durham, over de geschiedenis van dit geloof.

Gert Moleman is oud-docent Nederlands en amateurhistoricus.

Alec Ryrie beschouwt 1519 als het geboortjaar van het protestantisme. Dat jaar werd Maarten Luther (1483/84-1546) in een academisch dispuut in Leipzig, nadat zijn tegenstander Johannes Eck hem niet op andere gedachten had kunnen brengen, voor het eerst gebrandmerkt als een 'zuivere ketter'. Het was twee jaar nadat hij zijn befaamde pamflet met de 95 stellingen op de deur van de Slotkerk in Wittenberg had gespijkerd (dat laatste wordt overigens betwijfeld) en een kopie naar de aartsbisschop van Mainz had gestuurd. Die spon namelijk het meest garen bij de aflaathandel, waar het in wezen om ging. Van kerkelijke zijde werd fel gereageerd, maar Luther weigerde de aantijgingen af te zwakken. Waar het hem vooral om te doen was geweest, volgde: een aantal wetenschappelijke debatten. Ook

daarin slaagde niemand erin hem op andere gedachten te brengen. Met een recordhoeveelheid hekelende geschriften gooide hij bovendien extra olie op het vuur. 'Het regent dagelijks Lutherboeken, niets anders verkoopt!', schreef een kerkfunctionaris misprijzend.

Bijval en navolging

Het was dan ook niet verwonderlijk dat Luther zich in 1521 op de Rijksdag in Worms moest verantwoorden. Drie jaar eerder al was hij vanwege zijn radicale denkbeelden naar Rome ontboden, maar hij had de reis toen niet aangedurfd. Ook nu was hij er niet gerust op dat hij niet zou worden opgepakt en veroordeeld. Een eeuw eerder was zijn grote voorbeeld Johannes Hus in een vergelijkbare situatie op de brandstapel beland ondanks de schone belofte.

Wie kent het verhaal verder niet? De vrijgeleide. Het enthousiaste publiek, dat Luther opwachtte. ('De straten waren zo bomvol dat er geen doorkomen aan was.') De bedenktijd van een etmaal. Weer de woordenwisseling met aanval en verdediging (een andere Johannes Eck noemde hem 'volledig gestoord') en de gewetensvraag of hij afstand wilde nemen van zijn ketterijen. 'Hier sta ik, ik kan niet anders.' De vogelvrijverklaring! De voorsprong, die hij kreeg om te verdwijnen. De in scène gezette kidnapping. Kasteel Wartburg bij Eisenach, waar hij een jaar ondergedoken zat en het Nieuwe Testament in het Duits vertaalde. De terugkeer

naar Wittenberg 'in monnikspij, geschoren en met tonsuur'. Een prachtig verhaal waar leerlingen ook vandaag de dag van zullen smullen. Dat Maarten Luther niet gevangen was gezet voordat hij werd geëxcommuniceerd, had hij volgens de auteur in het bijzonder te danken aan de politieke situatie in Europa. Maximiliaan I leed aan een ziekte en de algemene verwachting was dat hij spoedig het loodje zou leggen. (Het verhaal wil dat hij vanaf 1514 op al zijn reizen zijn doodskist meenam.) Omdat zijn opvolging niet erfelijk was geregeld (zeven vooraanstaande Duitse prinses en bisschoppen zouden de nieuwe keizer van het Heilige Roomse Rijk kiezen) kwamen in beginsel vele vorsten voor de keizerskroon in aanmerking. En wie begeerde die niet? Maar ook om een andere reden maakten de autoriteiten zich amper druk. Wel vaker waren er in het verleden dolende gelovigen geweest en vrijwel altijd konden zij goedschiks of kwaadschiks van hun dwaling worden afgebracht. Maar met Luther lag het duidelijk anders. Hij geloofde heilig in zijn strijd, die hij gepassioneerd voerde vanuit twee kernprincipes: *sola fide* (het geloof alleen) en *sola scriptura* (de Schrift alleen). Voor hem was het individuele geweten soeverein en niet de kerk met haar decreten. Bovendien kreeg zijn leer overal steeds meer bijval en navolging. Zozeer zelfs dat er in Duitsland niet meer kon worden gesproken van 'een brandhaard', die gemakkelijk te blussen viel, maar van 'een reeks steeds groter

Deur van de Slotkerk in Wittenberg in Duitsland, met daarop ter herinnering de tekst van de 95 stellingen van Luther. Foto: A. Savin.

Scène in de slaapkamer van Marguerite de Valois tijdens de Bartholomeusnacht in 1572. Schilderij uit 1836 door Alexandre-Évariste Fragonard. Louvre Museum. Foto: Sammyday.

wordende oncontroleerbare vuurhaarden', die 'een flink aantal structuren en bolwerken van de katholieke kerk vernietigden'.

Boeren in opstand

Hoe het ook zij, na zijn terugkeer aan de universiteit in Wittenberg riep Luther de vorsten op eigenmachtig de godsdiensthervormingen door te zetten. Zij zaten daar echter niet op te wachten. Ook nu hielden urgentere zaken de gemoederen bezig. In het zuiden waren de boeren in opstand gekomen. Zij verwierpen het lijfeigenschap, dat, meenden zij, vanuit de Bijbel 'onverenigbaar met de christelijke vrijheid' was. In 1524 leidde hun onvrede tot een bloedige oorlog, de Duitse Boerenoorlog, die twee jaar duurde. Maar liefst tachtigduizend boeren verloren het leven, van wie de meesten in de Slag bij Frankenhausen in Thüringen, waar het voor het Saksisch-Hessisch huurleger prijschieten was. Voor de massale slachting had de pastoor van Zwickau, Thomas Müntzer, een preek gehouden en naar de regenboog gewezen als 'voorteken van de overwinning'. Ook had hij de agrariërs 'beloofd dat kogels hen niet konden verwonden'. Eveneens voor spanning

en stress zorgde een 'angstaanjagend' Turks leger, dat bijna geheel Hongarije had veroverd en op het punt stond Wenen in te nemen. Vandaar dat de vorsten op de Rijksdag in Speyer (1526) de Reformatie op de lange baan schoven en besloten voorlopig naar eigen goeddunken te handelen. 'Zoals hij hoopt en vertrouwt dat hij kan verantwoorden ten opzichte van God en zijne keizerlijke majesteit.' De opschorting kwam Luther 'bijna bij toeval' goed van pas. Nadat hij in Sachsen al het voorbeeld had gegeven, scheidden ook de overige regio's en steden zich van 'de universele kerk' af. Vier jaar later, opnieuw in Speyer, werd de 'impliciet gegeven goedkeuring' echter weer teruggedraaid. Maar niet alle vorsten gingen hiermee akkoord. Vijf van hen tekenden formeel een 'protest' aan en staan sindsdien bekend als 'protestanten', wat de verzamelnaam zou worden voor tal van christelijke groeperingen over de gehele wereld. Mocht Luther aanvankelijk nog de illusie hebben gekoesterd dat hij de katholieke kerk van binnenuit kon veranderen, de 'vuurzee' die door zijn strijd was ontstaan, waaide naar tal van Europese landen over.

In Europa

In zijn lijvige werk (700 bladzijden) weidt Alec Ryrie verder uit over de ontwikkeling van het protestantisme elders in Europa. In Engeland moest de grillige en onberekenbare Hendrik VIII (1491-1547) hebben gedacht: wat Luther kan, dat kan ik ook. In 1534 promoveerde hij zichzelf tot 'soeverein leider van de Kerk van Engeland'. Aanleiding was een conflict met de paus, die weigerde zijn jarenlange huwelijk met Catharina van Aragon te ontbinden. Zij had hem wel dochters, maar geen zoon bezorgd. Omwille van een mannelijke nazaat had hij nu zijn zinnen gezet op de tien jaar jongere Anne Boleyn. Hij moet evenwel snel op haar zijn uitgekeken, want twee jaar na de echtverbintenis liet hij haar onthoofden, eenzelfde lot dat Thomas More en vele anderen tijdens zijn bewind waren beschoren. Met de 'coup' en de confiscatie van al het roerende en onroerende katholieke goed (een derde van het Engelse grondgebied!) was de godsdienststrijd echter nog lang niet gestreden. Mede doordat na

“Het regent dagelijks Lutherboeken, niets anders verkoopt!”, schreef een kerkfunctionaris misprijzend

de dood van 'de Verdediger van het Geloof' (die titel had Hendrik ooit van de paus gekregen, na het schrijven van een anti-Lutherboek) nu eens een protestant en dan weer een katholiek de troon betrad, laaiden de godsdienstige geschillen telkens weer op. Absolute dieptepunten waren de drie burgeroorlogen midden zeventiende eeuw. Ook in Frankrijk, waar medio jaren dertig Johannes Calvijn (1509-1564) het voortouw had genomen, verliep de kerkhervorming niet zonder slag of stoot. Nadat de 'repressieve' Hendrik II ('de hamer van de ketters') in 1559 zijn deelname aan een steekspel met de dood had moeten bekopen, ►

nam de rancune en haat tussen protestanten en katholieken in alle hevigheid toe en ontstond er 'een periode van onstuimige godsdienstige anarchie'. Het land raakte zo goed als onbestuurbaar, toen drie jaar later in Vassy in het noordoosten tientallen calvinisten levend werden verbrand in een schuur, waar zij illegaal een kerkdienst hielden. Er brak een reeks burgeroorlogen uit, die tot het einde van de eeuw duurden. Het meest bepalend was verder de Bartholomeusnacht in 1572 en het vervolg van het bloedbad in tal van andere Franse steden. Duizenden hugenoten werden over de kling gejaagd. Ook namen

'Regelmatig leidde geruzie over de doop, predestinatie of drie-eenheid tot een zoveelste sekte of congregatie'

velen de wijk naar het buitenland. Wat met rechtbankprocessen en terechtstellingen niet was bereikt, lukte nu wel: in vele delen van Frankrijk verdween het protestantisme.

Meer succes had de Reformatie in Zwitserland. Daar maakte Huldrych Zwingli (1484-1531), die vermoedelijk 'bewust of onbewust was beïnvloed door zijn noordelijke tegenhanger', furore. Ook in de Baltische staten, Zweden en Denemarken (waartoe toen ook Noorwegen behoorde) en Nederland kwam het protestantisme op. In ons land ging dat gepaard met een langdurige oorlog. Uiteindelijk slaagde Philips II er niet in de nieuwe beweging de kop in te drukken, zoals hij dat in eigen land met 'een meedogenloze inquisitie' wel voor elkaar had gekregen.

Pilgrim Fathers

In de eeuwen die volgden verspreidde het protestantisme zich over de hele wereld. Tot de eerste protestanten in de Verenigde Staten behoorden de Pilgrim Fathers. Deze puriteinse gelovigen waren Engeland ontvlucht

(een deel had zich al eerder in Leiden gesetteld) en na een barre boottocht van twee maanden in Massachusetts aan land gegaan. Geschat wordt dat er in de zestiende en zeventiende eeuw (met een piek na de afschaffing van het Edict van Nantes in 1685) nog ruim een miljoen protestantse ballingen en vluchtelingen voet aan wal zetten. Naast de vestiging van reguliere protestantse kerken als de Gereformeerde Kerk, de Lutherse Kerk en de Anglicaanse Kerk ontsproten er in de Nieuwe Wereld een schier oneindige hoeveelheid afsplitsingen en vertakkingen. Algemene bekendheid genieten nog altijd religies als Jehova's getuigen, mormonen, quakers, pinksterbeweging en zevendedagsadventisten. Minder bekend zijn geloofsrichtingen als arminianisme, congregationalisme, dispensationalisme, fundamentalisme, millerisme, shake-risme, unitarianisme of hoe ze ook allemaal mogen heten. Regelmatig leidde geruzie over de doop, de predestinatie, de drie-eenheid, de wederkomst van Christus of de Heilige Geest tot een zoveelste sekte of congregatie. Ook een persoonlijke openbaring of een 'goddelijke' verschijning was meer dan eens het zaadje waaruit een extatische beweging of denominatie groeide.

In Afrika ten zuiden van de Sahara hebben vooral de kolonisatie en het zendingswerk voor miljoenen bekeerlingen gezorgd. Niet goed

te verklaren is hoe het kon dat de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw, toen vele staten onafhankelijk werden, een 'spectaculaire groei' lieten zien in plaats van een krimp. Een apart verhaal werd Zuid-Afrika. Toen Jan van Riebeeck in 1652 de Kaapkolonie stichtte, wilde de zendingsarbeid aanvankelijk niet vlotten. De Khoikhoi, de oorspronkelijke bewoners, beter bekend als Hottentotten, hadden weinig oren naar het christendom. Daar kwam bij dat zij als inferieur werden beschouwd. 'De primitiefste, domste en smerigste heidenen die ik ooit heb ontmoet,' aldus een protestantse dominee. Hij en zijn confraters deden dan ook nauwelijks moeite om hen te bekeren. Evenmin spanden zij zich in om de slaven uit India, Oost-Indië en Afrika, die het zware werk uitvoerden, met hun hemel en hel te confronteren. Dat had vooral een financiële reden: een gedoopte slaaf mocht van de Nederduitse Gereformeerde Kerk niet meer worden verkocht. Meer succes kwam er pas begin negentiende eeuw, toen zendingen hun heil buiten de grenzen van de Kaapkolonie zochten. Of er ook echt gelovigen bijkwamen, was nog maar de vraag. Vaak gebeurde het dat inlanders zich enkel lieten bekeren om gemakkelijk aan Europese wapens te komen. Pas nadat de Engelsen het bestuur hadden overgenomen en de oorspronkelijke kolonisten,

De Pilgrim Fathers komen aan wal in Amerika in 1610. Op de achtergrond is het schip de *Mayflower* te zien. Schilderij uit 1883 van Antonio Gisbert, Senaat van Spanje.

de Afrikaners, vaak op brute wijze (in de Slag bij Bloedrivier werden 3.000 Zoeloes gedood) hun eigen republieken hadden opgericht, nam het aantal bekeerlingen gestaag toe. In de vorige eeuw is het met het protestantisme ondanks de Boerenoorlogen, de apartheidspolitiek, de repressie en het vele geweld alleen nog maar crescendo gegaan.

Koreaanse zendelingen

Korea en China zijn de twee opvallendste landen waar het protestantisme wortel heeft geschoten, te meer daar het in geen enkel ander Aziatisch land een vruchtbare voedingsbodem vond. De eerste Koreaan liet zich in 1879 dopen. Een eeuw later hadden ongeveer tien miljoen landgenoten hetzelfde ritueel ondergaan. Ruim twintig procent van de bevolking! Ook opmerkelijk is dat Zuid-Korea twintigduizend zendelingen heeft. Alleen de VS tellen er meer. In China kwam de protestantse zending na eeuwenlange mislukkingen in de tweede helft van de negentiende eeuw mondjesmaat op gang. Veranderingen leken in zicht toen het land in 1912 een republiek werd en er een volledige godsdienstvrijheid was beloofd. Pech was toen dat ook het communisme aan populariteit won en de degens kruiste met het christendom, dat als 'een instrument van het impe-

rialisme' werd beschouwd. Vooral het regime van Mao Zedong heeft alles wat met geloof had te maken onderdrukt. Desondanks of wellicht daardoor kent China nu een van de snelst groeiende protestantse gemeenschappen in de wereld. In 2014 werden er 23 miljoen protestanten geteld. Alec Ryrie heeft het protestantisme, dat naar alle continenten is uitgewaaierd, zeer gedetailleerd in kaart gebracht. Naast het memoreren en beschrijven van een grote hoeveelheid feiten en gebeurtenissen, voert hij tal van personen op die van betekenis zijn geweest bij de totstandkoming en ontwikkeling van het geloof overal op de wereld. Uiteraard beschouwt hij ook een aantal zaken en kwesties met een kritische blik, want het was niet altijd hosanna en halleluja wanneer het protestantisme ergens bij betrokken was. De slavenhandel bijvoorbeeld was voor vele protestanten een paar eeuwen lang een belangrijke bron van inkomsten, terwijl de kerken heel lang hebben gezwegen. De apartheidspolitiek in Zuid-Afrika werd zelfs aangemoedigd door de belangrijkste protestantse kerken in het land. Ook de gewelddadige en moordzuchtige Ku Klux Klan in de Verenigde Staten werd in haar streven naar een superieure blanke bevolking door een conservatieve protes-

tantse beweging aangestuurd. Evenmin onbesproken laat de auteur het lonken van de protestantse Deutsche Christen naar de nazistische rassenleer tijdens de Tweede Wereldoorlog. Voor de nationaalsocialisten was Luther een volksheld. Niet in de laatste plaats vanwege diens antisemitische traktaat *Over de Joden en hun leugens*, waar de honden geen brood van lusten. *Protestanten* is rijk gevuld met geschiedkundige wetenswaardigheden en zonder meer een aanrader voor historici, met of zonder een protestantse achtergrond. ■

Mormoonse pioniers steken de Mississippi over. Schilderij uit ca. 1878 door C.C.A. Christensen, Brigham Young University Museum of Art.

Protestanten. Het geloof dat de moderne wereld vormgaf. Alec Ryrie (Hollands Diep, Amsterdam 2017), 702 blz., € 29,90